

νον ἐντὸς τῆς συνειδήσεως ἡμῶν. Τοῦτο ἀποκρούει ὁμως ὁ Μπέρκλεϋ, διότι, λέγει, ἔχομεν σαφῆ συνείδησιν ὅτι δὲν παράγομεν ἡμεῖς αὐτοὶ τὰς ἀντιλήψεις ταύτας, ἀλλὰ δεχόμεθα αὐτὰς ἔξωθεν. Τὴν ἀρχὴν λοιπὸν αὐτῶν ἔχουσιν εἰς ἑξωτερικὴν αἰτίαν. Ἐπειδὴ δὲ ὕλη καὶ ὕλικὸς κόσμος εἶνέ τι ἀδιανόητον, ἡ αἰτία αὕτη μόνον πνευματικὴ δύναται νὰ εἶνε. Κατὰ ταῦτα τὰς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεις προκαλεῖ ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν ὁ θεός, ὅστις εἶνε καὶ ὁ δημιουργὸς τῶν πνευματικῶν ὄντων. Οὕτω ὁλόκληρος ὁ πραγματικὸς κόσμος ὑπάρχει μόνον ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ θεοῦ, τὰ πνεύματα καὶ αἱ παραστάσεις τῶν εἶνε τὸ μόνον ἀληθῶς ὑπάρχον. Ὁ θεὸς ὡς πανταχοῦ παρὼν καὶ αἰώνιον πνεῦμα γνωρίζει καὶ νοεῖ τὰ πάντα καὶ ἐμφανίζει αὐτὰ εἰς ἡμᾶς ὑπὸ ὠρισμένους νόμους ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ ἀπορρέοντα, τοὺς ὁποίους καλοῦμεν φυσικοὺς νόμους. Τὰ πάντα εἶνε καὶ ζῶσι καὶ κινουῦνται ἐν αὐτῷ. Τὰ πάντα εἶνε ἐν αὐτῷ καὶ ἐξ αὐτοῦ. Οὕτως ὁ Μπέρκλεϋ ἀπορρίπτων τὸν ὕλικὸν κόσμον αἰσθάνεται ἑαυτὸν πλησιέστερον εἰς τὸν θεόν, ὅστις εἶνε παρὼν καὶ κατὰ πᾶσαν ἀκόμη κατ' αἴσθησιν ἀντίληψιν. Ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ ἤσκησεν ἰσχυρὰν ροπὴν, ἡ δὲ θεμελιώδης ἰδέα αὐτοῦ, ὅτι δηλαδὴ τὰ ὄντα οὐδὲν κατ' ἀλήθειαν εἶνε παρὰ συμπλέγματα κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεων, συνέβαλε μεγάλως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ νεωτέρου μυστικισμοῦ.

Ο ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΙΟΥΜ

Ὁ Δανιὶδ Χιούμ (1711 - 1776) διέτριψε κατ' ἀρχὰς νεώτατος ἔτι ἐν Γαλλίᾳ, ὅπου μακρὰν τοῦ κόσμου ζῶν ἠσχολεῖτο περὶ τὰς μελέτας του. Ἐνταῦθα ἔγραψε τὸ κύριον αὐτοῦ ἔργον, τὴν «Πραγματεῖαν περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ», ὅπερ ὁμως ἔπειδὴ οὐδεμιᾶς ἔτυχε προσοχῆς ἐξέ-

δωκεν ἅπαξ ἔτι ἐπεξεργασμένον εἰς τρία μέρη, τὴν ἔρευναν περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ, τὴν πραγματείαν περὶ τῶν ἀνθρωπίνων παθῶν καὶ τὴν ἔρευναν περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἠθικῆς. Διὰ τῶν ἔργων τούτων ἡ φήμη τοῦ Χιούμ ὑπερέβη ταχέως τὰ ὅρια τῆς πατρίδος του καὶ κατέστησεν αὐτὸν ἓνα τῶν περιφημοτάτων φιλοσόφων τῶν χρόνων του. Βραδύτερον ἀνέλαβε πολιτικὰ ἀξιώματα. Μετὰ πολλὰς περιηγήσεις εἰς τὴν Γαλλίαν, τὴν Αὐστρίαν καὶ τὴν Ἰταλίαν διῆγεν ἐν ἀναστροφῇ μετὰ τῶν φίλων του ἐν Ἐδιμβούργῳ, ὅπου εἶχε γεννηθῆ καὶ ὅπου εἶχε συγγράψει τὴν περίφημον «Ἱστορίαν τῆς Ἀγγλίας». Οἱ διάλογοι περὶ τῆς Φυσικῆς θρησκείας ἐξεδόθησαν μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ. Ὁ Λὼκ πρῶτος ἀπήτησεν ἔλεγχον τῶν παραστάσεων ἡμῶν καὶ τῆς καταγωγῆς των. Μετ' αὐτὸν διεφώτισεν ὁ Μπέρκλεϋ τὸ πρόβλημα ἐφ' ὅσον σχετίζεται πρὸς τὴν ἀποδοχὴν ἐξωτερικοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Ἄλλ' οὔτε ὁ εἷς οὔτε ὁ ἄλλος ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς αἰτιότητος ὑποβάλλοντες καὶ αὐτὴν εἰς κριτικὴν ἔρευναν. Τὸ μέγα τοῦτο ἔργον ἀνέλαβεν ὁ διάδοχος τοῦ Μπέρκλεϋ Χιούμ. Ὁ Χιούμ ἀφορμᾶται ἀπὸ τῆς θεμελιώδους δι' αὐτὸν ἀρχῆς, ὅτι πᾶσαι αἱ ἅπλαϊ παραστάσεις ἡμῶν κατάγονται ἐξ ἀντιστοιχῶν ἐποπτειακῶν ἐντυπώσεων. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον οὔτε ὁ τυφλὸς κέκτηται παραστάσεις χρωμάτων οὔτε ὁ κωφὸς παραστάσεις ἤχων. Ἀκόμη καὶ παραστάσεις, αἵτινες οὐδεμίαν φαίνονται ἔχουσαι σχέσιν πρὸς ἕξωθεν ἐντυπώσεις, ἀποδεικνύεται, ἐὰν τις ἀκριβέστερον ἐξετάσῃ αὐτάς, ὅτι στηρίζονται ἐπὶ τοιούτων ἐντυπώσεων. Ἀπὸ τοῦ κανόνος τούτου οὐδὲ τὴν ἰδέαν τοῦ θεοῦ ἐξαιρεῖ ὁ Χιούμ. Ἐντεῦθεν συμπεραίνει ὅτι τὸ κῦρος καὶ ἡ ἀξία τῶν παραστάσεων ἡμῶν δέον νὰ στηρίζονται ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως ἀντιστοιχῶν ἐντυπώσεων. Ὅπου αὗται δὲν ἀποδεικνύονται, πρόκειται οὐχὶ περὶ πραγματικῶν παραστάσεων, ἀλλὰ περὶ

λέξεων. Οὕτως ὁ Χιούμ ἴσταται παντελῶς ἐπὶ τοῦ ἐδά-
φους τῆς ἐμπειρικῆς φιλοσοφίας ἀποκρούων τὸ ἔμφυτον
οἰασδῆποτε παραστάσεως. Ὅπως δὲ ὁ Μπέρκλεϋ οὕτω
καὶ αὐτὸς δέχεται ὅτι ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν μόνον ἐπὶ
μέρους παραστάσεις ὑπάρχουσι καὶ ἀπορρίπτει τὴν διά-
κρισιν εἰς πρωτογενεῖς καὶ δευτερογενεῖς ποιότητας. Ὅ-
θεν πᾶν συμπέρασμα περὶ τοῦ ἐκτὸς κόσμου εἶνε ἀδύνα-
τον. Οὐδὲν οὔτε περὶ τῶν ἀντικειμένων οὔτε περὶ τῆς
ψυχῆς γνωρίζομεν. Πρόκειται μόνον περὶ συμπλέγματος
παραστάσεων, εἰς τὰς ὁποίας ἀγνωστόν τι ἐκτὸς ἡμῶν
ἀνταποκρίνεται. Μόνον αἱ παραστάσεις ἐκεῖναι κέκτηνται
κῦρος, διὰ τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ἀν-
τιστοιχοῦσιν εἰς αἰσθήματα.

Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης στηριζόμενος ἐπιχειρεῖ εἶτα
ὁ Χιούμ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ κῦρος τῶν ἐννοιῶν, αἵτινες
ἀποτελοῦσι μέρος τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως ἡμῶν
παρὰ τὰς παραστάσεις, καὶ εὕρισκει ὅτι ἡ ἀξίωσις αὐτῶν
ἐπὶ ἐπιστημονικὸν κῦρος εἶνε ἀκόμη ὀλιγώτερον δεδι-
καιολογημένη. Τὸν λόγον αὐτῶν ἔχουσι μᾶλλον ἐν τῇ
φύσει αὐτῆς ταύτης τῆς συνειδήσεως. Αὕτη δηλαδή δια-
τηρεῖ τὴν παράστασιν καὶ ὅταν παύσῃ νὰ ὑφίσταται τὸ
αἰσθημα. Ἐντεῦθεν ἀπαιτεῖ ἐμμονὴν καὶ τοῦ ἀντικειμέ-
νου καὶ καταντᾷ οὕτως εἰς τὴν ἐννοίαν τῆς οὐσίας. Ἐξ
ἄλλου αἱ παραστάσεις συνδέονται ἐν αὐτῇ κατὰ ποικί-
λους τρόπους. Τοῦτο δὲ ὀδηγεῖ εἰς τὸν σχηματισμὸν τῶν
ἐννοιῶν τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος. Εἰς τὸν ἔλεγ-
χον τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν, τῆς οὐσίας δηλαδή καὶ τῆς
αἰτιότητος, στρέφει πρὸ πάντων τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ὁ
Χιούμ.

Ὡς πρὸς τὴν ἀποδοχὴν ὑλικῶν οὐσιῶν συντάσσεται
ὁ φιλόσοφος πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Μπέρκλεϋ. Ἡ ἐμπει-
ρία παρέχει εἰς ἡμᾶς χρώματα, ἤχους κ.λ., οὐχὶ ὅμως
καὶ οὐσίας ὡς φορεῖς τῶν ἰδιοτήτων τούτων. Ὅ,τι κα-

λοῦμεν οὐσίας εἶνε ἀπλῶς συμπλέγματα ὠρισμένων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συνδεδεμένων πρὸς ἀλλήλας ἰδιοτήτων. Ὅντα διάφορα τῶν ἰδιοτήτων τούτων οὔτε ἡ πεῖρα διδάσκει εἰς ἡμᾶς, ἀλλ' οὔτε καὶ παράστασιν αὐτῶν νὰ σχηματίσωμεν δυνάμεθα. Ἄλλ' ὁ Χιούμ χωρεῖ ἔτι περαιτέρω καὶ ὑποβάλλει εἰς κριτικὸν ἔλεγχον καὶ αὐτὰς τὰς πνευματικὰς οὐσίας. Ἐνῶ δηλαδή ὁ Μπέροκλεῦ θεωρεῖ τὴν ψυχὴν ὡς ἐνεργὸν καὶ ἄτομον οὐσίαν, ἀπορρίπτει ὁ Χιούμ τὴν ὑπαρξιν αὐτῆς. Ἡ ἐμπειρία γνωρίζει εἰς ἡμᾶς διαρκῆ τινα ροὴν ἐσωτερικῶν καταστάσεων, ἐξ ὧν συνάγομεν ὅτι τὸ ἐγὼ οὐδὲν ἄλλο εἶνε παρὰ τὸ σύμπλεγμα τῶν καταστάσεων τούτων. Διότι οὐδεμίαν κεκτήμεθα ἄμεσον πεῖραν ἰδίου τινὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πρὸς ἑαυτὸ Ἐγώ, φορέως τῶν καθ' ἕκαστον βιωμάτων ἡμῶν. Ὁ ἄνθρωπος εἶνε ἀπλῶς δέσμη ἢ σύμπλεγμα ποικίλων καταστάσεων τῆς συνειδήσεως, αἵτινες ἐναλλάσσουσι μετὰ ἀκαταλήπτου ταχύτητος. Ἐκλείποντος τοῦ περιεχομένου τῆς συνειδήσεως οὐδὲν διὰ τοῦτο ἐγὼ ὑπολείπεται, ὡς συμβαίνει κατὰ τὸν λήθαργον ἢ κατὰ τὸν θάνατον.

Πολὺ σημαντικώτερα εἶνε ἡ κριτικὴ ἔρευνα εἰς ἣν ὑποβάλλει τὴν ἔννοιαν τῆς αἰτιότητος. Κύριον γνώρισμα αὐτῆς εἶνε ἡ ἀποδοχὴ ἀναγκαίας συναρτήσεως μετὰ αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος, ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζονται αἱ ἐπιστῆμαι. Ἡ διατύπωσις λ.χ. φυσικοῦ νόμου θὰ ἦτο ἀδύνατος ἐὰν ἠθέλομεν ἀρνηθῆ ὅτι τὰ αὐτὰ αἴτια προκαλοῦσι πάντοτε κατ' ἀνάγκην τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα. Ἄλλ' ἀκριβῶς ἡ ἀποδοχὴ αὕτη ἀναγκαίας αἰτιώδους συναρτήσεως τῶν φαινομένων εἶνε κατὰ τὸν Χιούμ προβληματικὴ. Διότι οὔτε ἐπὶ ἀμέσου ἐνοράσεως καὶ λογικῆς ἀποδείξεως οὔτε ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας εἶνε δυνατόν νὰ στηριχθῆ λογικῶς. Δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι σφαιρὰ τις τίθεται κατ' ἀνάγκην εἰς κίνησιν εὐθύς ὡς κρουσθῆ ὑπὸ ἑτέρας. Ἡ κίνησις τῆς μιᾶς εἶνε φαινόμενον ὅλως

διάφορον τῆς κινήσεως τῆς ἑτέρας. Κατ' ἀνάγκην λογικῆ σύνδεσις μεταξὺ τῶν δύο φαινομένων κατ' οὐδένα τρόπον ὑφίσταται. Ἐκάτερον αὐτῶν δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν ὡς καθ' ἑαυτὸ ὑπάρχον χωρὶς νὰ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθῶμεν κατ' ἀνάγκην μετάβασιν αὐτῶν εἰς ἄλληλα. Ἄλλὰ ἡ ἐμπειρία δὲν δεικνύει εἰς ἡμᾶς τὴν ἀναγκαίαν ταύτην αἰτιώδη συνάρτησιν. Ἀντιλαμβανόμεθα μὲν ὅτι τὰ φαινόμενα ἔπονται χρονικῶς τὸ ἓν εἰς τὸ ἄλλο, ἀλλ' οὐδαμῶς ὅτι ὑφίσταται μεταξὺ αὐτῶν ἔσωτερικὴ τις σύνδεσις, ἀναγκαία συνάρτησις μεταξὺ ἀλλήλων. Δύναται νὰ βεβαιώσῃ μόνον ὅτι τὸ ἕτερον ἔπεται χρονικῶς, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὅτι ἔδει κατ' ἀνάγκην νὰ ἀκολουθήσῃ. Διὰ τοῦτο ἡ ἐμπειρία δεικνύει εἰς ἡμᾶς μόνον ὅ,τι μέχρι τοῦδε συμβαίνει. Ὅτι ὅμως τοῦτο θὰ ἔξακολουθήσῃ νὰ συμβαίῃ κατ' ἀνάγκην καὶ εἰς τὸ μέλλον, περὶ τούτου οὐδὲν εἶνε δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν ἐπὶ τῆ βάσει αὐτῆς.

Ἡ πεποίθησις ὅτι τὰ φαινόμενα θὰ συμβαίνωσι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον στηρίζεται κατὰ τὸν Χιούμ ἐπὶ τῆς συνηθείας. Ἐχομεν συνηθίσει νὰ βλέπωμεν αὐτὰ συμβαίνοντα κατὰ ὠρισμένην σειρὰν. Ἐντεῦθεν αἱ παραστάσεις ἡμῶν συνδέονται κατὰ τοιοῦτον τρόπον πρὸς ἀλλήλας, ὥστε κατὰ τὴν ἐμφάνισιν γεγονότος τινὸς σχηματίζομεν κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν παρὰστάσιν τοῦ ἄλλου, ὅπερ συνηθίζει νὰ ἐπακολουθῇ. Κατὰ ταῦτα ὁ νόμος τῆς αἰτίας, κατὰ τὸν ὁποῖον πᾶν ἀντικείμενον καὶ πᾶν φαινόμενον δέον νὰ ὀφείλεται εἶς τι αἷτιον καὶ πᾶν αἷτιον νὰ ἔχῃ ἓν ἀποτέλεσμα, εἶνε ἀπλῶς προῖον τῆς ἀνθρωπίνης φαντασίας καὶ ὀφείλεται εἰς τοὺς νόμους τοῦ συνειρομοῦ τῶν παραστάσεων. Ἡ σκέψις αὕτη τοῦ Χιούμ ἔναντι τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου δικαιολογεῖ τὴν γνωστὴν φράσιν αὐτοῦ, καθ' ἣν ἀνθρωπίνη ἀδυναμία καὶ τυφλότης εἶνε τὸ πόρισμα πά-

σης φιλοσοφίας. Οὐδ' αὐτὴ ἢ μάλιστα προηγμένη ἐπιστήμη τῆς φύσεως εἶνε ἱκανὴ ὅπως μεταθέσῃ τὰ ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένα ὅρια τῆς ἀγνοίας ἡμῶν εἰμὴ κατ' ἐλάχιστον. Ἐξαιρέσειν ἀποτελοῦσι μόνον τὰ μαθηματικά, διότι ταῦτα κέκτηνται ἀπόλυτον κῦρος. Τὸ κῦρος ὅμως τοῦτο ἰσχύει μόνον ὡς πρὸς τὰς σχέσεις τῶν παραστάσεων ἡμῶν πρὸς ἀλλήλας, οὐχὶ δὲ καὶ ὡς πρὸς ἕκτος ἡμῶν ὑπάρχοντα πραγματικὸν κόσμον.

Ἡ πρὸς τὸν ἀνθρώπινον λόγον δυσπιστία τοῦ Χιούμ ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς γνωσιολογίας καὶ ἐπὶ τὴν ἠθικὴν. Διὰ τοῦτο δὲν οἰκοδομεῖ αὐτὴν ἐπὶ τοῦ λόγου, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ συναισθήματος. Ἡ διάκρισις μεταξὺ καλοῦ καὶ κακοῦ ἐκπηγάζει ἐκ συναισθηματικῶν λόγων, αἱ δὲ ἠθικαὶ ποιότητες ἰσχύουσι διὰ συναισθανόμενα ὄντα, ὡς αἱ ποιότητες τῶν αἰσθήσεων δι' αἰσθανόμενα. Καθ' ἑαυτὸ οὐδὲν κέκτηται ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν, ἀλλὰ ταῦτα ἐξαρτῶνται ἐξ ἀνθρωπίνων συναισθημάτων καὶ παθῶν. Τὰ συναισθήματα δὲ ταῦτα καθορίζει ἀκριβέστερον ὡς σχετιζόμενα πρὸς τὸ ἄμεσον ἢ ἔμμεσον ὄφελος, καὶ δὴ οὐχὶ τὸ ἀτομικόν, ἀλλὰ τὸ τοῦ συνόλου. Διὰ τοῦτο βάσις τῆς ἠθικῆς ἀνάγκη νὰ ὑπόκειται τὸ συναίσθημα ἐκεῖνο, ὅπερ τελεσιουργεῖ τὸν μετὰ τοῦ πλησίον δεσμόν, τ.ἔ. τὸ συμπαθητικὸν συναίσθημα, ἄλλαις λέξεσι κοινὴ βάσις τῆς ἠθικῆς καθόλου εἶνε ἢ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη. Τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ ἠθικαὶ ἰδέαι τῶν ἀνθρώπων εἶνε διάφοροι κατὰ λαοὺς καὶ ἐποχὰς οὐδόπως κλονίζει τὴν κοινὴν ταύτην ἠθικὴν ἀρχήν, διότι ἡ διαφορὰ τῶν πορισμάτων ὀφείλεται ἀπλῶς εἰς τὴν διαφορὰν τῶν ἐκάστοτε συνθηκῶν, ἧτις δὲν αἶρει τὴν κοινὴν ταύτην ἀρχήν. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ ἐναντίου δὲν θὰ εἶχεν ἀξίαν μεγαλυτέραν τοῦ ἰσχυρισμοῦ, κατὰ τὸν ὅποιον ὁ Ρῆνος καὶ ὁ Ροδανὸς δὲν δύνανται νὰ εἶνε ἀμφοτέρωι ποταμοὶ διὰ τὸν λόγον ὅτι

τοῦ μὲν τὸ ρεῦμα κατευθύνεται πρὸς βορρᾶν, ἐνῶ ὁ ἄλλος ρέει πρὸς νότον.

Ἐκ τῆς αὐτῆς ἔναντι τῆς γνωστικῆς ἰκανότητος τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου σκέψεως ἐκπηγάζει καὶ ἡ περὶ θρησκείας ἀντίληψις τοῦ Χιούμ. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Δεϊστὰς διδάσκει οὗτος ὅτι ἡ θρησκεία δὲν κατάγεται ἐκ τοῦ λόγου οὐδὲ ὀφείλει τὴν γένεσιν αὐτῆς εἰς νοητικὰ ἔλατῆρια, ἀλλὰ τὰς ρίζας αὐτῆς ἔχει εἰς τὸ συναίσθημα, τὸν φόβον, τὴν ἐλπίδα, τὴν ἀβεβαιότητα, τὴν ἀγωνίαν εἰς ἣν ἐμβάλλει ἡμᾶς τὸ ἀνεξήγητον. Διὰ τῆς συνδέσεως τῶν συναισθημάτων τούτων μετὰ τῆς κοινῆς εἰς τοὺς ἀνθρώπους ροπῆς πρὸς προσωποποιήσιν ἀντικειμένων καὶ δυνάμεων κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν ἴδιον αὐτῶν ἐσωτερικὸν κόσμον ἀπετελέσθη ὁ πολυθεϊσμός. Οὗτος εἶνε πιθανώτατα κατὰ τὸν Χιούμ ἡ πρωταρχικὴ μορφή τῆς θρησκείας, ἐκ τῆς ὁποίας ἀνεπτύχθη ἔπειτα ὁ μονοθεϊσμός διὰ τῆς βαθμιαίας ἐξιδανικεύσεως τῶν περιεχομένων αὐτῆς. Αἱ περὶ ἀρχῆς καὶ ἐξελίξεως τῆς θρησκείας ἔρευναι αὐταὶ αὐτοῦ παρὰ τὸ ἐν πολλοῖς ἐσφαλμένον αὐτῶν ἤσκησαν μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μετ' αὐτὸν φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ ἀνέδειξαν αὐτὸν ὡς ἓνα τῶν ἰδρυτῶν τῆς νεωτέρας θρησκευολογίας. Πρὸς τὴν θεωρίαν αὐτοῦ περὶ τοῦ συναισθήματος ὡς ἕδρας τῆς θρησκείας σύμφωνος εἶνε ἡ ἀπόρριψις πάσης λογικῆς ἀποδείξεως τῆς ἀληθείας αὐτῆς. Εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ φύσις ἐμφανίζεται ὡς διατεταγμένον τι καὶ ὑπὸ νόμων διεπόμενον ὅλον, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται ὅτι τοῦτο ὀφείλεται εἰς δυνάμεις ἐν αὐτῇ τῇ φύσει ἐνοικούσας καὶ ἀφ' ἑαυτῶν συντελούσας τὴν ἀρμονίαν ταύτην. Ὡσαύτως καὶ ἡ ἐν τῇ φύσει παρατηρουμένη σκοπιμότης δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ὡς ἀποτέλεσμα φυσικῆς ἐξελίξεως. Τέλος ὁ κόσμος δεικνύει τηλικαύτην ἀτέλειαν καὶ τηλικούτος πόνος κυριαρχεῖ

ἐν αὐτῷ, ὥστε νὰ εἶνε ἀδύνατον τὸ συμπέρασμα ὅτι ὀφείλεται εἰς τελείαν τινὰ αἰτίαν οἷα ὁ θεός.

Τὸ πόρισμα καθόλου τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χιούμ εἶνε παντελῆς ἀμφιβολία περὶ τοῦ γνωριστοῦ τοῦ ἐκτὸς ἡμῶν κόσμου. Αἱ γνωσιολογικαὶ αὐτοῦ ἔρευναι, ἐφ' ὧν ἐστήριξε τὸ πόρισμα τοῦτο, ἐπέδρασαν μεγάλως ἐπὶ τοῦ Καντίου, ὁ ὁποῖος ἀφυπνίσθη δι' αὐτῶν ἀπὸ τοῦ δογματικοῦ ληθάργου κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὁμολογίαν.

Β'—Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΔΙΑΦΩΤΙΣΙΣ

ΑΡΧΑΙ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΕΩΣ

Τὰς ἀρχὰς τῆς γαλλικῆς Διαφωτίσεως ἀπαντῶμεν ἤδη ἐν τῇ σκέψει τοῦ Μονταίνι καὶ ἰδίᾳ τοῦ Μπάϋλ, τὸ κριτικὸν πνεῦμα τοῦ ὁποῖου ἀσκεῖ ἰσχυρὰν ροπὴν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, εἰ καὶ ὁ ἴδιος δὲν δέχεται τὸν ἀνθρώπινον λόγον ὡς ἀπόλυτον κριτὴν τῆς πίστεως. Τὰ σπέρματα ὅμως, τὰ ὁποῖα κατέβαλον οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι, βλαστάνουσι καὶ ἀποφέρουσι τοὺς καρποὺς αὐτῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀγγλικῆς Διαφωτίσεως. Αἱ μεγάλαι ἀνακαλύψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, αἱ πρὸς τὰ ὀνόματα τοῦ Νεύτωνος καὶ τοῦ Μπάϋλ συνδεόμεναι, καὶ αἱ ἰδέαι τῶν Ἄγγλων γνωσιολόγων, ἰδίᾳ τοῦ Λῶκ καὶ τῶν Δεϊστών, παρεσκεύασαν ἐνταῦθα τὴν θρησκευτικὴν, πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν ἐλευθερίαν, τὴν ὁποῖαν ἀπολαμβάνει ἡ Ἄγγλία μετὰ τὴν ἐπανάστασιν. Ἡ ἀγγλικὴ λοιπὸν Διαφώτισις ἀναπτύσσεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑφισταμένης ἤδη καὶ εὐρείας πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Τουναντίον ἐν Γαλλίᾳ καθίσταται ἡ Διαφώτισις μέσον, δι' οὗ προπαρασκευάζεται ἡ ἐπανάστασις. Οἱ φορεῖς αὐτῆς ἐπιθυμοῦσι τῇ βοηθείᾳ τῶν ὀπλων τοῦ νοῦ, τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης νὰ ἐλευθερώσωσι τὸν κόσμον ἀπὸ τῶν δυνάμεων τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἐπιστήμη

θεωρεῖται ὡς ἡ κατ' ἔξοχὴν ἐλευθεροῦσα δύναμις, διὰ τοῦτο ἡ σημασία αὐτῆς ἀποβαίνει μεγάλη καὶ ἡ διάδοσις εὐρεῖα. Ἡ εἰς αὐτὴν δὲ πίστις καθίσταται ἔτι μᾶλλον ἀποτελεσματικὴ, καθ' ὅσον δέχονται ὅτι ἡ ἀνθρωπότης εἰσῆλθεν πλέον εἰς τὴν περίοδον, κατὰ τὴν ὁποῖαν τὰ πάντα μέλλουσι νὰ ἀνασυνταχθῶσιν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς. Κλασσικὴ ἔκφρασις τῆς πεποιθήσεως ταύτης εἶνε ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία, ἣτις θέλει νὰ συναγάγῃ τὸ ἄθροισμα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης καὶ νὰ συνοψίσῃ τὰ πορίσματα αὐτῆς. Τὴν περίοδον τῆς θρησκείας καὶ τῆς φιλοσοφίας, λέγει ὁ Δ' Ἀλαμπέρ, διεδέχθη νῦν ἡ περίοδος τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη δὲ αὕτη εἶνε ἡ τῆς φύσεως, ἡ θεώρησις τοῦ σύμπαντος κατὰ τὴν μέθοδον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Κατ' οὐσίαν λοιπὸν τὸ ἰδανικὸν τοῦ Καρτεσίου, τὰς ἐσχάτας συνεπείας τοῦ ὁποίου πιστεύουσιν ὅτι δύνανται τώρα πλέον νὰ συναγάγωσιν. Οὕτω ἡ Διαφώτισις εἶνε ὁ ὄριμος καρπὸς τῆς ἐξελίξεως, ἣτις ἄρχεται μετὰ τοῦ ἰδανικοῦ τῆς ἐναργείας καὶ τῆς μαθηματικῆς μεθόδου. Τὸν Καρτέσιον ὁμως ἐπισκοτίζει ὁ Λώκ, τοῦ ὁποίου αἱ ἰδέαι εὐρίσκουσιν ἰσχυρὰν ἀπήχησιν ἐν Γαλλίᾳ ἔνεκα τῶν οἰκτρῶν συνθηκῶν ὑφ' αἷς ἐτέλει ὁ πνευματικὸς καὶ ὁ πολιτικὸς βίος τῆς χώρας ταύτης. Ἀλλ' ἐνῶ ἐν Ἀγγλίᾳ ἄγονται διὰ τοῦ Λώκ μᾶλλον εἰς τὸν κριτικὸν ἔλεγχον τῶν θεωρητικῶν προϋποθέσεων τῶν ἐπιστημῶν, ἐνδιαφέρονται ἐν Γαλλίᾳ ἰδιαίτερος περὶ τῶν ἀρχῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται τὸ κράτος, ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ θρησκεία. Ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τούτων ζητοῦσι διαφώτισιν, ἐπιζητοῦντες ἀπελευθέρωσιν ἀπὸ πάσης αὐθεντίας καὶ θεμελίωσιν πάσης δοξασίας καὶ παντὸς θεσμοῦ ἐπὶ τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς ἐμπειρίας. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀγγλικῆς ἐμπειριοκρατίας ἀναπτύσσονται ἐνταῦθα δύο ροπαί. Ἡ αἰσθησιαρχικὴ γνωσιολογία ὑπὸ τοῦ Κονδιγιακ καὶ ἡ ὑλιστικὴ μεταφυσικὴ ὑπὸ τοῦ Λαμετροὶ καὶ τοῦ Χόλμπαχ. Καὶ

κατὰ μὲν τὴν αἰσθησιαρχίαν πηγὴ πάσης γνώσεως εἶνε μόναι αἱ αἰσθήσεις, ἀποκλειομένης καὶ αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας. Κατὰ δὲ τὸν ὕλισμόν, ὅστις εἶνε συνέπεια τῆς γνωσιολογικῆς ταύτης ἐκδοχῆς, τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἶνε λειτουργίαι ἢ ἐκκρίσεις τοῦ ἐγκεφάλου.

ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ.-ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ.

ΚΟΝΔΙΓΙΑΚ. - Δ' ΑΛΑΜΠΕΡ

Ὁ κυρίως μεταλαμπαδεύσας τὴν ἐμπειριοκρατίαν τοῦ Λάγκ εἰς Γαλλίαν εἶνε ὁ Βολταῖρος (1694-1778), ὡς ἐπίσης καὶ τὸν ἀγγλικὸν Δεῖσμόν καὶ τὴν φυσικὴν τοῦ Νεύτωνος. Ὁ Βολταῖρος οὔτε ὀξύς οὔτε αὐτοτελής στοχαστὴς εἶνε, ἀλλὰ ἀπέβη πρώτης τάξεως πνευματικὸς παράγων διὰ τὴν ἐποχὴν του καὶ τὴν χώραν του διὰ τῶν ἀγώνων αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος, τοῦ λόγου καὶ τοῦ τύπου, διὰ τῆς θαρραλέας ὑπερασπίσεως τῶν θυμάτων τῶν δικαστικῶν φόνων, διὰ τῆς καυστικῆς αὐτοῦ εἰρωνείας, τῇ βοηθείᾳ τῆς ὁποίας πλήττει θανασίμως πᾶσαν αὐθεντίαν, καὶ διὰ τῆς ὅλης αὐτοῦ προσωπικότητος, ἣ ὁποία δεικνύει τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πνεύματος ἔναντι τῶν δικαιωμάτων τῆς καταγωγῆς.

Κατ' ἄλλον τρόπον προσπαθεῖ νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῶν χρόνων του καὶ ὁ Μοντεσκιέ (1689-1755), πνεῦμα λεπτόν, σαφὲς καὶ ὑπὸ ἀνθρωπιστικῆς παιδείας πεποτισμένον. Τὴν ἱστορικὴν γνῶσιν μεταχειρίζεται, ὅπως νουθετήσῃ καὶ καθοδηγήσῃ τοὺς χρόνους του καὶ τοὺς ἡγέτας αὐτῶν. Ἄλλ' αἱ ἱστορικαὶ αὐτοῦ μελέται ὀδηγοῦσιν αὐτὸν εἰς τὴν σχετικοκρατίαν, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ θεμελιώδους αὐτοῦ ἔργου, διὰ τοῦ ὁποίου διήκει ἡ ἰδέα ὅτι οἱ νόμοι ἐκάστου κράτους εἶνε ἀπαύγασμα τοῦ ἰδιάζοντος εἰς τὸν λαὸν αὐτοῦ χαρακτῆρος, οὔτοι δὲ πάλιν εἶνε ἀποτέλεσμα τῶν βιωτικῶν ὄρων, ἰδίᾳ τοῦ κλίματος καὶ τῶν ἰδιοτή-

των τῆς χώρας. Κατὰ τὸ ἄξιωμα αὐτοῦ δὲν διαμορφώνει ἢ ψυχὴ τὴν φύσιν, ἀλλ' ἀντιστρόφως ἢ φύσις τὴν ψυχὴν. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ παρατηρεῖται ἀνακύκλῃσις τριῶν μορφῶν τοῦ πολιτεύματος, τῆς δεσποτείας, ἣτις κυβερνᾷ διὰ τοῦ φόβου, τῆς μοναρχίας, ἐν ἣ τὴν πολιτικὴν διέπει ἢ πρὸς τὴν δόξαν καὶ τὸν σεβασμὸν ῥοπή, καὶ τῆς δημοκρατίας, ὅπου ἢ πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πατρίδος ἀφοσίωσις ἐκπηγάζει ἐκ τῆς ἀγάπης πρὸς αὐτήν. Ὁ Μοντεσκιέ ἐπιδεικνύει μετ' ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητος ὅτι καὶ αἱ τρεῖς αὐταὶ μορφαὶ τῆς πολιτείας, αἵτινες δὲν κέκτηνται τὴν αὐτὴν πᾶσαι ἀξίαν, ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν ἐκάστοτε ἰσχυουσῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν. Τὸ ἰδανικὸν αὐτοῦ ἀποτελεῖ τὸ ἀγγλικὸν πολίτευμα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἰσχύει ἢ διάκρισις τῶν ἐξουσιῶν, δηλαδή τῆς νομοθετικῆς καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς. Ἀλλὰ τῶν ἐξουσιῶν τούτων τὴν συμπλήρωσιν ἀπαιτεῖ διὰ τῆς ὑψώσεως εἰς αὐτοτελεῆ ἐξουσίαν καὶ τῆς δικαστικῆς.

Ἡ ἐμπειριοκρατικὴ γνωσιολογία τοῦ Λὼκ μεταβάλλεται εἰς καθαρὰν αἰσθησιαρχίαν ὑπὸ τοῦ Κονδιγιάκ (1715-1780). Ἀπορρίπτων τὴν ἐσωτερικὴν ἐμπειρίαν θεωρεῖ τὴν ἐξωτερικὴν ὡς μόνην πηγὴν τοῦ συνόλου ψυχικοῦ βίου. Ἐὰν φαντασθῶμεν ἄγαλμα, εἰς ὃ παρέχονται πᾶσαι αἱ αἰσθήσεις διαδοχικῶς, ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως τῆς ὀσφρήσεως μέχρι τῆς αἰσθήσεως τῆς ἀφῆς, ἢ συνείδησις τοῦ ἀγάλματος τούτου θὰ καθίστατο ἢ αὐτὴ πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν. Διὰ τῆς αἰσθησιαρχικῆς γνωσιολογίας, τῆς ἐξάρσεως τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν αἰσθητηρίων ὡς τῆς μόνης πηγῆς τῆς γνώσεως, αἴρεται ἢ ἐνέργεια ὡς συστατικὸν γνώρισμα τῆς ψυχῆς. Ἐντεῦθεν ἐν μόνον βῆμα ἐχρειάζετο μέχρι τῆς πλήρους ἀρνήσεως αὐτῆς ταύτης τῆς ψυχῆς. Τοῦτο πράττουσιν οἱ Λαμετρί, Ἐλβέτιος καὶ Χόλμπαχ, πειρώμενοι νὰ ἀποδείξωσιν ὅτι ἢ ψυχὴ εἶνέ τι παντελῶς ὑλικόν, διότι τὰ ψυχικὰ φαινό-

μενα εἶνε λειτουργίαι ἢ ἐκκρίσεις τοῦ ἐγκεφάλου καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὅ,τι καλοῦμεν πνεῦμα ἀπλῆ ἀπάτη. Μετὰ τῆς ἀναγωγῆς ταύτης παντὸς ψυχικοῦ εἰς ἐνεργείας τῶν νεύρων καὶ τοῦ ἐγκεφάλου συνδέουσιν αἰσιόδοξον ἠθικὴν, στηριζομένην ἐπὶ τῆς φιλαυτίας, καὶ ὤμην ἀθείαν. Ἡ θρησκεία εἶνε ἐφεύρες καὶ ἀπάτη τοῦ κλήρου. Ἡ ἀθανασία καὶ ἡ περὶ μελλούσης ζωῆς καὶ κρίσεως παράστασις προῖον τοῦ φόβου, ἡ δὲ ἠθικὴ δὲν ἔχει ἀνάγκην θρησκευτικῶν ἐλατηρίων ἢ στηριγμάτων ἐκ τῆς θρησκείας. Μόνος καὶ ὑψιστος σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶνε ἡ ἐπιγῆς εὐδαιμονία, ἡ μόνη δὲ ὁδὸς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον εἶνε ἡ ἐπιστήμη καὶ ὁ διὰ τῆς ἀληθείας, ἣν αὕτη παρέχει, ἀφανισμὸς τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀπάτης, δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος ταλαιπωρεῖ ἑαυτόν.

Μεταξὺ τοῦ ἀθεϊστικοῦ τούτου ὕλισμοῦ καὶ ἐνὸς ὕλοζωϊκοῦ πανθεισμοῦ, ὅστις ἀποδέχεται τὸ σύμπαν ὡς ζῶντα καὶ αἰσθανόμενον ὄργανισμόν, ἀμφιταλαντεύεται ὁ ἕτερος τῶν ἐκδοτῶν τῆς Ἐγκυλοπαιδείας Διδερῶ, (1713-1784) ἐν ᾧ ὁ ἕτερος, ὁ Δ' Αλαμπέρ (1717-1783) ἐκπροσωπεῖ τὴν σκέψιν ἐναντι πάσης μεταφυσικῆς, καὶ αὐτῆς τῆς ὑλόφρονος, καὶ ὑπερμαχεῖ τῆς θετικῆς, ἐμπειρικῆς φιλοσοφίας, διδάσκων ὅτι ἡ ἐπιστήμη συνίσταται εἰς μαθηματικὴν περιγραφὴν τοῦ κόσμου τῶν γεγονότων.

Οὕτω συνέστη κοσμοθεωρία ἀβαθῆς, πλήρης κοινοτοπίας καὶ κενὴ παντὸς προβλήματος. Ἐν αὐτῇ οὐδεμία ὑπῆρχε φυσικὰ θέσις διὰ τὴν ψυχὴν, ἡ ὁποία ἐθυσιάσθη εἰς τὴν πίστιν ἐπὶ τὴν παντοδυναμίαν τῆς ἐπιστήμης καὶ εἰς τὴν μονομερῆ θεραπείαν τοῦ νοῦ. Τὴν θεραπείαν ταύτην τοῦ νοῦ ὑπηρετεῖ καὶ ἡ εἰρωνεία τοῦ Βολταίρου, ὅστις διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς καρδίας οὐδὲν ἔχει νὰ προσφέρῃ φάρμακον πλὴν τῆς ὑπεροχῆς τοῦ νοῦ, ὅστις ἀποδεικνύει ταύτην διὰ τοῦ γέλωτος. Ἐν τῷ ἐνθουσιασμῷ αὐτῶν ὑπὲρ τοῦ λογικοῦ καὶ τῆς Διαφωτίσεως

ἐλησμόνησαν οἱ ἄνδρες οὗτοι ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶνε σκεπτομένη τις μηχανή, ἀλλ' ἐν πρώτοις ὄν πεπροικισμένον δι' ἐνστίκτων, συναισθημάτων καὶ παθῶν.

ΡΟΥΣΣΩ

Ἐναντίον τῆς μονομερείας ταύτης ἀνίσταται ὁ Ρουσσώ (1712-1778), ἐν τῷ ὁποίῳ εὐρίσκει ἡ γαλλικὴ Διαφώτισις τὸ μέγιστον αὐτῆς πνεῦμα καὶ συγχρόνως τὸν δοσιμύτατον ἐλεγκτήν. Ἡ διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος ἀξία αὐτοῦ συνίσταται πρὸ πάντων εἰς τὴν περιπαθῆ ὑποστήριξιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ συναισθήματος ἐναντίον τῆς μονομεροῦς θεραπείας τοῦ νοῦ. Πρὸς τὸν πολιτισμὸν ἀντιτάσσει τὴν φύσιν καὶ πρὸς τὴν ἀριστοκρατικὴν ἐκλέπτυνσιν τὸ ὕψος τῶν ἀπλῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς. Πρῶτος αὐτὸς κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους θέτει σαφῶς τὸ πρόβλημα τοῦ πολιτισμοῦ, τ.ἔ. τῆς ἀξίας αὐτοῦ. Ποίαν ἀξίαν ἔχει διὰ τὸν ἄνθρωπον ἡ ἀκατάσχετος ἐξέλιξις τοῦ πολιτισμοῦ, αἱ διαρκεῖς κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνικῆς, ἡ ἐξάπλωσις τῆς Διαφωτίσεως; Καθιστῶσι τὸν ἄνθρωπον καλύτερον καὶ εὐτυχέστερον; Ἡ ἀπάντησις αὐτοῦ εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶνε ἀρνητικὴ. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ πολιτισμοῦ διατεταγμένον βίον ὑμνεῖ τὴν φυσικὴν κατάστασιν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ προτιμᾷ τοῦ κατὰ συνθήκην βίου, οἷον ἐδημιούργησεν αὐτὸν ὁ πολιτισμὸς, τὸν κόσμον τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς ἐσωτερικότητος, τὸν κόσμον τῆς φύσεως. Τὸ κήρυγμα αὐτοῦ κατὰ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὸ συναίσθημα στροφὴ δημιουργοῦσιν εἰς αὐτὸν νέας ἐπόψεις, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐξετάζει τὸν γάμον καὶ τὴν οἰκογένειαν, τὴν κοινωνίαν, τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν θρησκείαν. Ἐξυμνεῖ τὴν ἀγάπην καὶ τὸ πάθος καὶ ὑπερμαχεῖ τῆς σημασίας τοῦ γάμου. Κηρύσσει τὴν λαϊκὴν κυ-

ριαρχίαν καὶ τὰ φυσικὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, διαμορφῶν νέον ἰδανικὸν τῆς πολιτείας, ὅπερ ἤσκησεν ἰσχυρὰν ροπὴν ἐπὶ τῆς γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. Πρὸς τούτοις διαγινώσκει ὅτι ἡ παιδικὴ ἡλικία φέρει ἐν ἑαυτῇ τὴν ἀξίαν καὶ τὸν σκοπὸν αὐτῆς ὡς πᾶσα ἄλλη ἡλικία καὶ διανοίγει οὕτω νέας ὁδοὺς διὰ τὴν ἀγωγὴν. Διότι γίνεται φανερόν ὅτι δὲν ἔχομεν τὸ δικαίωμα νὰ θεωρῶμεν τὴν ἡλικίαν ταύτην ὡς ἀπλῆν προπαρασκευὴν τῆς ὠρίμου ἡλικίας. Ὁ παῖς κέκτηται τὸ δικαίωμα πρὸς ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν. Ταύτην δὲ εἶνε προτιμότερον νὰ ἀφήνωμεν εἰς τὴν φύσιν, διότι οὕτω ἀκολουθεῖ οὗτος τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν ὁρμὴν καὶ ἀποκτᾷ μόνος τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πείραν. Πρέπει δὲ ἡ ἀγωγή νὰ εἶνε ἀρνητικὴ, τ.ἔ. νὰ βοηθῶμεν αὐτὸν ἀπλῶς ἵνα ἀποφεύγῃ τὸ κακόν, νὰ προφυλάσσωμεν αὐτὸν ἀπὸ τὰς πλάνας, κατὰ δὲ τὰ λοιπὰ νὰ ἐμπιστευώμεθα εἰς τὴν φύσιν τὴν ἐν αὐτῷ ἀνάπτυξιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀληθοῦς. Ὡς πρὸς τὴν θρησκευτικὴν τέλος, αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι τοῦ Ρουσσῶ συμπίπτουσι πρὸς τὰς τῆς λογικῆς λεγομένης θρησκευτικῆς. Ἐν ἐπιστολῇ τινι γράφει τὰ ἑξῆς: «Πιστεύω εἰς τὸν θεὸν καὶ νομίζω ὅτι δὲν θὰ ἦτο δίκαιος εἰάν ἡ ψυχὴ μου δὲν ἦτο ἀθάνατος. Ταῦτα πιστεύω ὅτι εἶνε τὸ οὐσιῶδες καὶ χρήσιμον ἐν πάσῃ θρησκευτικῇ, ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ ἃς διαπληκτίζονται οἱ φιλέριδες». Παρὰ τὴν συμφωνίαν ὅμως ταύτην ὑφίσταται μεγάλη ἀντίθεσις μεταξὺ τῆς λογικῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς τοῦ Ρουσσῶ. Ἡ θρησκευτικὴ αὐτοῦ εἶνε κατὰ πρῶτον λόγον ὑπόθεσις τοῦ συναισθήματος. Εἰς τὴν πίστιν δὲν φθάνει διὰ τοῦ λογικοῦ οὐδὲ στηρίζεται αὕτη ἐπὶ τῆς ἁρμονίας καὶ τῆς σκοπιμότητος τῆς φύσεως. Τουναντίον ἡ πίστις εἶνε τὸ πρωταρχικὸν καὶ πρωτογενές, ἐκπηγάζουσα ἀμέσως ἐκ τοῦ συναισθήματος. Ἐναντίον λοιπὸν τῆς ἐπιπολαίας καὶ ἀψυχολογήτου περὶ θρησκευτικῆς ἀντιλήψεως τῶν φιλοσόφων τῆς Διαφωτίσεως, ὑποστη-

ρίζει ὁ Ρουσσὸς ὅτι ἡ θρησκεία δὲν γεννᾶται ἐκ λογικῶν ἐπιχειρημάτων, ἀλλ' εἶνε ἐνδόμυχος, ὑποκειμενικὴ ἀνάγκη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Τὴν ἀνάγκην ταύτην συνησθάνετο βαθύτατα ἐν ἑαυτῷ ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Αἰμιλίου». Τὸ συναίσθημα αὐτοῦ ἦτο τόσο ἰσχυρόν, ὥστε ἐν οὐδενὶ ἐφημέρῳ καὶ πεπερασμένῳ ἠδύνατο νὰ ἀναπαυθῆ καὶ διὰ τοῦτο ἐστράφη κατ' ἀνάγκην πρὸς τὴν θρησκείαν. Ἐκ τῶν «Ἐκμυστηρεύσεων» αὐτοῦ γνωρίζομεν ὅτι εἶχε στιγμὰς, κατὰ τὰς ὁποίας τὸ συναίσθημα ὑπερεξεχείλιζεν, ὡς ἐὰν ἤθελε νὰ διαρρήξῃ τὸ στήθος του. Κατὰ τὰς στιγμὰς ταύτας ἐξαίρεται πέρα τοῦ καθ' ἡμέραν, τοῦ κοινοῦ Ἐγὼ καὶ ἀνατείνει τοὺς βραχίονας πρὸς τὸν οὐρανόν. Λέξεις καὶ δόγματα δὲν ὑπάρχουσιν, ὅταν τις τελῆ ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ, ἀλλὰ τὸ πᾶν εἶνε συναίσθημα, κατὰ τὴν ἀπαραμίλλητον περιγραφὴν τοῦ Γκαϊτε εἰς τὸν «Φάουστ».

Ἡ σημασία τοῦ Ρουσσὸς διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πνευματικοῦ βίου ἐγένετο τεραστία. Ὡς ἀπόστολος τῆς φύσεως καὶ τοῦ συναισθήματος ᾤδήγησεν εἰς τέως ἄγνωστα βάθη ἐσωτερικότητος ἐν τῇ ἀντιλήψει τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου. Ἐξ αὐτοῦ ἐξεπορεύθη νέα ἰσχυρὰ κίνησις, ἣτις διέρρηξε τὰ στενὰ ὅρια τοῦ λογικοῦ, ὅπερ εἶχεν ἀποθεώσει ἡ Διαφώτισις, καὶ ἡ ὁποία τὴν φιλολογικὴν αὐτῆς ἔκφρασιν ἔλαβε διὰ τῶν κλασσικῶν ποιητῶν τῆς Γερμανίας.

Γ'— Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΔΙΑΦΩΤΙΣΙΣ

ΑΡΧΑΙ ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΕΩΣ

Ἡ γερμανικὴ Διαφώτισις τελεῖ κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λεϊβνιτίου. Διὰ τοῦτο φέρει τὰ κύρια γνωρίσματα αὐτῆς, τ.ἔ. τὴν πρὸς καθολικότητα ροπὴν, συνεπεία τῆς ὁποίας συνδέει ἐκεῖνος πάσας τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας καὶ συνδιαλλάσσει πάσας τὰς ἀντιθέσεις, τὴν τελολογικὴν κατεύθυνσιν, ἣτις

θεωρεῖ τὴν μηχανοκρατίαν μέσον πρὸς ἐσχάτους σκοπούς τὸν ὀρθολογισμόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπερβάλλει ἡ φιλοσοφία αὕτη τὸν Καρτέσιον· τέλος τὴν προσπάθειαν πρὸς συμβιβασμὸν τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν πρὸς τὰς ἰσχυούσας περὶ θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου ἀντιλήψεις. Τοῦ πρώτου τούτου σταδίου τῆς Διαφωτίσεως ἐν Γερμανίᾳ κύριος ἐκπρόσωπος εἶνε ὁ Βόλφ καὶ ἡ σχολή του. Ἄλλὰ βραδύτερον καθίσταται ὀλονὲν ἰσχυροτέρα ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀγγλικῆς καὶ γαλλικῆς Διαφωτίσεως, ἂν καὶ πάντοτε ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Λεϊβνιτίου. Συνέπεια τῆς ἐπιδράσεως ταύτης εἶνε ἡ χαλάρωσις τοῦ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὰ μεταφυσικὰ καὶ γνωσιολογικὰ προβλήματα καὶ ἡ στροφή πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν μᾶλλον ἢ τὴν θεμελίωσιν τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν. Κυρίως δὲ ἡ προσοχὴ συγκεντροῦται εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὅστις ἀποβαίνει νῦν καὶ ἐνταῦθα τὸ κύριον ὑποκείμενον τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεῦνης. Ἡ φιλοσοφία ἀποσκοπεῖ πλέον εἰς πρακτικούς σκοπούς διὰ τῆς ἐκλαϊκεύσεως. Τῶν σκοπῶν τούτων σπουδαιότατος θεωρεῖται ἡ δημιουργία τῆς ὀρθῆς θρησκείας καὶ ἡ συγκρότησις τῆς ὀρθῆς πολιτείας, τὸ τί δέον γενέσθαι. Ὁ κριτικὸς ἔλεγχος ἀναφέρεται κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὸ ἰσχυρὸν θεολογικὸν σύστημα καὶ τὰς θεολογικὰς μεθόδους, ἐνῶ ἐν Γαλλίᾳ ἡ ἔναντι τῆς αὐθεντίας τῆς παραδόσεως καὶ πάσης καθόλου ἐξουσίας κριτικὴ θέσις μεταβάλλεται βαθμηδὸν εἰς ἀνατρεπτικὸν ἀγῶνα κατ' αὐτῶν. Ἡ δευτέρα αὕτη φάσις τῆς γερμανικῆς Διαφωτίσεως συνδέεται πρὸς τὰ ὀνόματα τοῦ Ραϊμάρους, τοῦ Λέσσιγγ καὶ τοῦ Χέρδερ.

ΒΟΛΦ

Ὁ Χριστιανὸς Βόλφ (1679-1754) ἀναλαμβάνει τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Λεϊβνιτίου, τὴν ὁποίαν ὅμως ἐκκλαϊκεύει

καὶ ἀλλοιώνει, ἀφανίζων οὕτω τὸ βαθὺ περιεχόμενον αὐ-
 τῆς. Ἡ ἔννοια τῆς μονάδος μεταβάλλεται εἰς ἔννοιαν
 ὑλικοῦ ἀτόμου, μόνον δὲ ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ψυ-
 χῆς διατηρεῖ αὐτήν. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ πνευμα-
 τοκρατία τοῦ Λεϊβνιτίου μεταβάλλεται εἰς διαρχίαν. Συγ-
 χρόνως προσδίδει εἰς τὴν φιλοσοφίαν ταύτην αὐστηρῶς
 ὀρθολογιστικὸν χαρακτήρα. Ἐκ τοῦ καθαροῦ λόγου
 ἀφορμώμενος καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀξιώματος τῆς ἀντι-
 φάσεως ἀναπτύσσει τὴν ὄντολογία αὐτοῦ, ἐξ ἧς ἔπειτα
 παράγει κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὴν λογικὴν κοσμο-
 λογίαν, ψυχολογίαν καὶ θεολογίαν. Ἄλλ' ἡ παρὰ Λεϊ-
 βνιτίῳ διάκρισις εἰς λογικὴν ἀλήθειαν καὶ ἀλήθειαν
 τῶν γεγονότων ὀδηγεῖ αὐτὸν εἰς τὴν ἀποδοχὴν καὶ ἐμπει-
 ρικῶν ἐπιστημῶν, τὰς ὁποίας ἀντιπαραβάλλει πρὸς τὰς
 λογικάς. Δέον ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἐμπειρικὴ κοσμο-
 λογία, ψυχολογία καὶ θεολογία πιστοποιοῦσιν ἐκ τῶν
 ὑστέρων ὅ,τι καθορίζουσιν ἐκ τῶν προτέρων διὰ τῆς παρα-
 γωγῆς ἐκεῖναι. Εἰς τὰς περὶ σκοπιμότητος ιδέας τοῦ Λεϊ-
 βνιτίου προσδίδει ἀνθρωποκεντρικὸν χαρακτήρα, ἰσχυρι-
 ζόμενος ὅτι τὰ πάντα ἐδημιουργήθησαν μόνον χάριν τοῦ
 ἀνθρώπου. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ εἶνε ὠφελιμαρ-
 χική. Τὸ εὐληπτον τοῦ συστήματος αὐτοῦ καὶ τὸ γεγο-
 νὸς ὅτι πρῶτος αὐτὸς ἔγραψε γερμανιστί, συνετέλεσαν εἰς
 τὴν εὐρείαν μεταξὺ τοῦ λαοῦ διάδοσιν τῆς φιλοσοφίας του.

Ἐκ τῶν πολυαρίθμων αὐτοῦ μαθητῶν ἄξιος ἰδρια-
 τέρας μνείας εἶνε ὁ Ἀλέξανδρος Μπάουμγκάρτεν (1714-
 1762), ὁ ἰδρυτὴς τῆς Αἰσθητικῆς, τὴν ὁποίαν ὅμως συγ-
 κροτεῖ κατὰ τὴν αὐστηρῶς λογικὴν μέθοδον τοῦ διδα-
 σκάλου.

Ὁ ὀρθολογισμὸς οὗτος τοῦ Βόλφ καὶ τῆς σχο-
 λῆς του, τῇ βοηθείᾳ τοῦ ὁποίου καταβάλλεται προσπά-
 θεια ὅπως παραχθῶσι τὰ πάντα ἐκ τῶν νόμων τῆς νοή-
 σεως, ἦτο φυσικὸν νὰ προκαλέσῃ ἀντίδρασιν. Ἐναντίον

τῆς ἀποδείξεως ἐκείνης διδάσκει ὁ Κρούσιος (1712-1775), ὁ Λάμπερτ (1728-1777) καὶ ὁ Κάντιος ὅτι ὑπάρχουσι δι' ἀμέσον ἐποπτείας ληπτὰ καὶ ἀναπόδεικτα λογικῶς ἐμπειρικὰ ἀξιώματα, τὰ ὅποια ἀνάγκη νὰ χρησιμεύωσιν ὡς βάσις πάσης μεταφυσικῆς περὶ κόσμου θεωρίας. Ἐξ ἄλλου ἢ πρὸς ἐκλαίκευσιν τῆς φιλοσοφίας προσπάθεια τοῦ Βόλφ εὐρίσκει πολλοὺς μιμητάς, ὧν σημαντικώτερος ὁ Νικολαΐ, ὁ ἐκ τοῦ Γκαϊτε καὶ Σίλλερ γνωστὸς ἐκδότης τῆς «Γενικῆς Γερμανικῆς Βιβλιοθήκης», καὶ ὁ Μωϋσῆς Μένδελσον (1729-1786), ὅστις εἰς μὲν τὸν «Ὁρθρον» του ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ, εἰς δὲ τὸν «Φαίδωνα» περὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς.

ΡΑΪΜΑΡΟΥΣ

Ἐνθερμος θιασώτης τῆς λογικῆς θρησκείας εἶνε ὁ Ἑρμαν Σαμονήλ Ραϊμάρους (1694-1768), ὅστις τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τόσον τοῦ Βόλφ ὅσον καὶ τῶν Ἄγγλων Δειστών καὶ ὁ ὅποιος κατέστη περίφημος διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Λέσσιγγ ἄνευ τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως κατ' ἀρχὰς δημοσιευθέντων ἀποσπασμάτων ἐκ τοῦ βιβλίου του «Ἐπεράσπισις τῶν λογικῶν λάτρεων τοῦ θεοῦ». Ἡ ἐν τῇ φύσει νομοτέλεια καὶ σκοπιμότης ἀποδεικνύει, κατὰ τὸν Ραϊμάρους τὴν ὑπαρξιν τοῦ θεοῦ καὶ τῆς θείας προνοίας. Ἡ ἀποκάλυψις ὄχι μόνον εἶνε περιττή, ἀλλὰ καὶ ἀναξία τοῦ θεοῦ, ὡς καὶ τὸ θαῦμα. Ἡ ἀρίστη ἔκφρασις τῆς παντοδυναμίας καὶ τῆς προνοίας τοῦ θεοῦ εἶνε ἀκριβῶς τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ ἄρῃ τοὺς φυσικοὺς νόμους ἵνα ἐπιτύχη τῶν σκοπῶν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἀποκάλυψις καὶ λογικὴ θρησκεία ἀποτελοῦσιν ἀντίθεσιν κατ' ἀρχήν. Ἄλλως τε τόσον ἡ Παλαιὰ ὅσον καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη δὲν ἀνταποκρίνονται εἰς τὰ ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ αἰτήματα τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Διὰ νὰ ἀποδείξῃ δὲ τὴν ἀναξιοπι-

στίαν αὐτῶν προστρέχει εἰς τὴν ἱστορικὴν κριτικὴν, τῆς ὁποίας γίνεται εἰσηγητὴς καὶ διὰ τῆς ὁποίας ἐπιδρα̃ βραδύτερον ἐπὶ τοῦ Στράου. Καίπερ ὅμως ἐνθουσιώδης ἀπόστολος τῆς λογικῆς θρησκείας τοῦ Δεϊσμοῦ, ὅστις ἀπορρίπτει ἐξ ἴσου τὸν χριστιανισμόν καὶ τὸν ὑλισμόν, δὲν τολμᾷ νὰ δημοσιεύσῃ ἔργον του.

ΛΕΣΣΙΓΓ

Μέρος τοῦ ἔργου του ἐδημοσίευσεν, ὡς εἴπομεν, ὁ Λέσσιγγ (1729-1781), ὁ περίφημος ποιητὴς καὶ θεολόγος. Κοινὸν πρὸς τὸν Ραϊμάρους ἔχει τὸν ὑπὲρ τῆς λογικῆς θρησκείας ἐνθουσιασμόν, πρὸς τὴν ὁποίαν νομίζει ὅτι ἀντιστοιχεῖ πληρέστερον ἢ θρησκεία τῶν προφητῶν τῆς Π.Δ. μετὰ τοῦ καθαροῦ καὶ ἐπὶ τῆς ἠθικῆς στηριζομένου μονοθεϊσμοῦ αὐτῶν. Ἀγωνιστικὴ φύσις, ὡς ὁ Βολταῖρος, μάχεται διαρκῶς κατὰ τῆς ἀδικίας, τῆς ἀνελευθερίας, τῆς μισαλλοδοξίας καὶ ὑπὲρ τῆς ἀνεξιθρησκείας. Μετὰ τοῦ Ραϊμάρους καταπολεμεῖ τὴν εἰς τὸ γράμμα τῆς Ἁγίας Γραφῆς πιστεύουσαν Διαμαρτυρομένην Ὁρθοδοξίαν. Τυχαῖαι ἱστορικαὶ ἀλήθειαι, λέγει, δὲν δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς στήριγμα αἰωνίων ἀληθειῶν τοῦ λόγου. Διαφέρει ὅμως αὐτοῦ καὶ τῶν ὁπαδῶν τῆς Διαφωτίσεως καθόλου κατὰ τὴν βαθεῖαν ἱστορικὴν γνῶσιν καὶ διὰ τοῦτο κρίνει δικαιότερον αὐτῶν τὴν Ἁγίαν Γραφήν καὶ τὸν Χριστιανισμόν. Παρὰ τὰ κακά, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζει ἡ ἱστορία, ἀγωνίζεται ὅπως ἐξεύρη ἐν αὐτῇ νόημα, τὸ ὁποῖον συνίσταται κατ' αὐτὸν εἰς τὴν ἀγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου γένους. Τὰ βιβλία τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ἀποτελοῦσι μνημεῖα ἐνὸς σταδίου ἐν τῇ ἀγωγῇ ταύτῃ τῆς ἀνθρωπότητος ὑπὸ τοῦ θεοῦ. Ἐν ἐκάστη νεωτέρᾳ βαθμίδι, εἰς ἣν ὀδηγοῦσιν ἡμᾶς οἱ ἐκάστοτε μεγάλοι προφῆται, ἡ παλαιὰ ἀλήθεια δέον νὰ ἀφο-

μοιούται πρὸς τὴν νέαν γνῶσιν, ἄλλαις λέξεσι νὰ ἐρμηνεύεται συμβολικῶς. Οὕτω δέον νῦν νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ τὸ χριστιανικὸν δόγμα, καὶ δὴ ἐκ τῆς νέας βαθμίδος τῆς λογικῆς θρησκείας τὴν ὁποίαν ὁ Λέσσιγγ ἐκδέχεται οὐχὶ δεϊστικῶς, ἀλλὰ πανθεϊστικῶς, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ διαβλέπη ἐν αὐτῇ τὸν ὑψιστον βαθμὸν τῆς ἀληθείας, ὡς ὁ Ραϊμάρους καὶ ὁ Μένδελσον. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἐμφανίζεται ἀπολογητὴς αὐτῆς, ὅπως ἐκεῖνοι. Περισσότερον ἄλλωστε ἐνδιαφέρει αὐτὸν τὸ πρακτικὸν μέρος τῆς θρησκείας καὶ ἡ συμβολὴ αὐτῆς πρὸς ἀποτελέσειν τῆς προσωπικότητος. Εἰς ταύτης τὴν ἀπόλυτον ἀξίαν πιστεύει βαθέως, ἐντεῦθεν δὲ καὶ εἰς τὴν ἀθανασίαν καὶ εἰς τὴν διαρκῆ ἐξέλιξιν τῆς ψυχικῆς μονάδος, ὡς ὁ Λεϊβνίτιος. Ἄλλὰ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐξελίξεως δὲν συμφωνεῖ πρὸς ἐκεῖνον. Διότι δὲν ἐκλαμβάνει αὐτὴν ὡς ἀνάπτυξιν τοῦ ἐν τῇ ψυχῇ ἐνυπάρχοντος, ἀλλ' ὡς διαρκῆ νεόπλασιν καὶ πλουτισμὸν καὶ ὡς κατατείνουσαν εἰς σκοπούς, τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν ἔτι παράστασιν. Τοιαύτη ἐξέλιξις πρὸς τὸ ἄγνωστον εἶνε καὶ ἡ ζωὴ καθόλου, διαρκῆς ὑπερνίκησις τοῦ ἐκάστοτε ἐπιτευχθέντος. Τοῦτο δὲ ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὰ ἄλλα φαινόμενα αὐτῆς καὶ ὡς πρὸς τὴν γνῶσιν. Διὰ τοῦτο ἡ πρὸς τὴν ἀλήθειαν ροπὴ ἔχει ἀξίαν μείζονα τῆς ἡσύχου κτήσεως τῆς ἀληθείας. Ἀποτελεῖ σκοπὸν κείμενον εἰς τὸ ἄπειρον, εἶνε δηλαδὴ ἰδέα ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ Καντίου, ἐνῶ τουναντίον ὁ Λεϊβνίτιος θεωρεῖ αὐτὴν πεπερασμένον τι καὶ περιορισμένον ἔργον.

ΧΕΡΔΕΡ

Τὴν φιλοσοφίαν τοῦ συναισθημάτων, συνδεομένην πρὸς τὸν πανθεϊσμὸν καὶ πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων, ἐκπροσωπεῖ ἐν τῇ γερμανικῇ Διαφωτίσει ὁ Χέρδερ (1774-1803), διδάσκαλος καὶ φίλος τοῦ Γκαίτε

καὶ ὡς ὁ Λέσσιγγ ποιητῆς καὶ αὐτὸς καὶ θεολόγος. Μὴ συμμεριζόμενος ὅμως τὴν ἀπαισιοδοξίαν τοῦ Ρουσσῶ διαβλέπει ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει, τῆς ἐννοίας τῆς ὁποίας ἐγένετο ὁ κυρίως εἰσηγητής, συνέχισιν καὶ τελείωσιν τῆς φυσικῆς ἐξελίξεως, συντελουμένην διὰ τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀνιστόρητον καὶ ἀψυχολόγητον ἐκδοχὴν τῶν ὀπαδῶν τῆς Διαφωτίσεως, οἵτινες τὰ φαινόμενα τοῦ πολιτισμοῦ θεωροῦσι σκοπίμους ἐφευρέσεις, ἐρμηνεύει αὐτὰς ὡς αὐθόρμητα δημιουργήματα τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ὁδηγεῖ οὕτω εἰς ὀρθοτέραν ἀντίληψιν περὶ τῆς γλώσσης, τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας, τοῦ θρύλου. Ἐναντίον τοῦ Καντίου ἐξαίρει τὴν σημασίαν καὶ τοῦ περιεχομένου διὰ τὸ καλλιτεχνικὸν δημιούργημα, ὡς μετ' αὐτὸν ὁ Γκαϊτε. Τέλος εἶνε ὁ Χέρδερ ἐνθουσιώδης κήρυξ τοῦ ἰδανικοῦ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, δηλαδὴ τῆς ἁρμονικῆς ἀναπτύξεως πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων προδιαθέσεων, τὸ ὁποῖον πιστεύει, ὡς ὁ Βίγκελμαν καὶ ὁ Γ. φὸν Χούμβωλδ, πραγματοποιηθῆν πλήρως ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.
